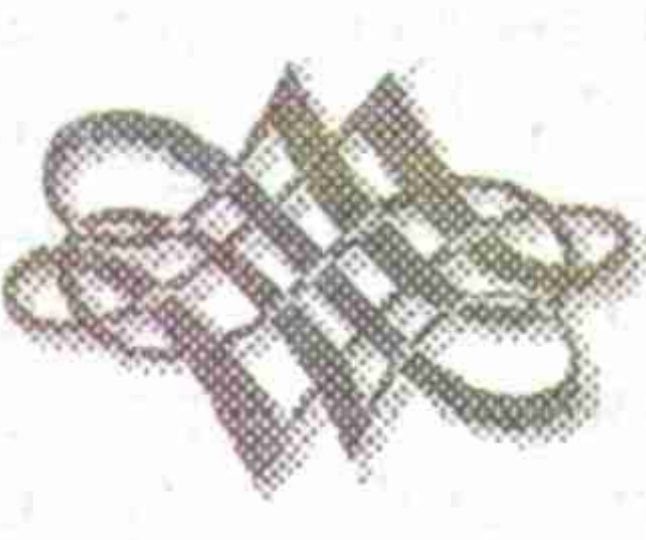

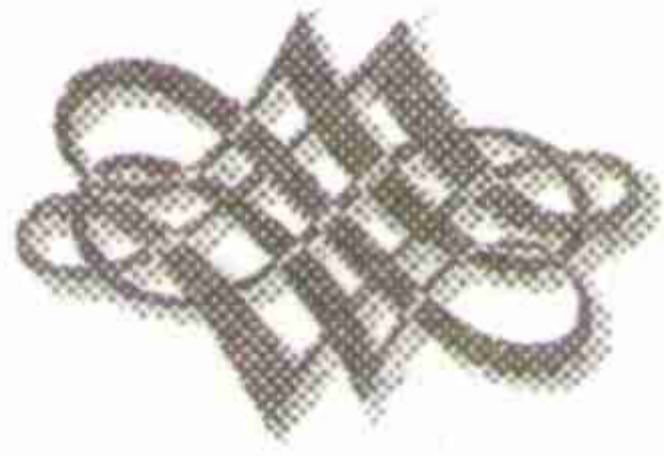
II

РЕГІОНАЛЬНІ ІСТОРИКО- КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Костриця М.Ю. (м. Житомир)

РОЛЬ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Протягом багатьох століть Волинь, перебуваючи під гнітом чужоземних поневолювачів, зазнавала постійних утисків не тільки в адміністративно-економічному, але й в національно-культурному відношенні. Особливо згубним для українців-волинців, як зрештою і для всієї України, виявилось XIX ст. з його нещадним наступом царизму на розвій української національної культури: офіційна заборона українського друкованого слова, викладати і навчати рідною мовою, “наукове” заперечення існування української нації як такої, значне цілеспрямоване посилення русифікації.

Початок ХХ ст. приніс ширші можливості для реалізації української національної ідеї. Внаслідок буремних революційних подій у 1905 р. цар своїм Маніфестом від 17 жовтня дав деякі свободи для українського слова, що і спричинило появу на підросійській Україні ряду національно-культурних організацій. Пожвавлюється українська інтелігенція і на Волині. Найбільш свідомі члени ТДВ, які репрезентували собою цвіт місцевої української інтелігенції, стали ініціаторами та активними учасниками політичного і соціального оновлення України.

Серед національно-культурних громадських організацій початку ХХ ст. в Україні помітне місце посідало товариство “Просвіта”. За почином Одеси з 1906 р. регіональні організації “Просвіти” почали виникати у багатьох містах України – Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові та ін. В Житомирі “Просвіту” було офіційно зареєстровано губернською владою 26 лютого 1907 р.¹ 31 грудня 1908 р. Волинське губернське правління повідомляло начальнику жандармського управління, що серед товариств, зареєстрованих у Волинській губернії, є житомирська “Просвіта”, яка поставила собі за мету розвивати культуру та освіченість українського народу, до того ж його рідною мовою.

Навколо “Просвіти” об’єдналися всі національні сили Волині, що бажали прислужитися справі пробудження в народі почуття українства. До складу товариства входили педагоги, лікарі, службовці, діячі науки і культури, члени Товариства дослідників Волині (ТДВ). Серед них були сестри поетеси Вероніка Морозівна та Людмила Волошка-Курек, поет Яків Савченко, письменник Клим Поліщук, літературознавець Микола Гладкий, члени ТДВ, голова губернської земської управи Іван Любинецький та етнограф Василь Кравченко. До речі, дружина Василя Григоровича Олімпіада Орловська деякий час очолювала житомирську “Просвіту”. Згодом товариство очолювала поетеса Людмила Волошка.

Просвітяни влаштовували літературно-музичні вечори, драматичні вистави, щороку відзначали пам’ятні шевченківські дати. У 1910 р. рада товариства зверталася навіть до міської управи з пропозицією перейменувати вулицею Базарну в Житомирі на вулицю Шевченка. Одним з напрямів діяльності “Просвіти” було поширення серед народу українських книжок, організація колективної передплати українських часописів. Для цього товариство мало власну бібліотеку та книгарню на Михайлівській вулиці. Член товариства Микола Гладкий працював над створенням підручників з української мови. З документів товариства видно, що воно підтримувало тісні зв’язки з просвітянами інших осередків, жваво відгукувалося на всі політичні та громадські події в країні. Так, 24 липня 1911 р. від імені секретаря ради товариства до редакції київської газети “Рада” було надіслано телеграму з висловом жалю з приводу смерті української письменниці Ганни Барвінок. У тексті сповіщалося, що “житомирська “Просвіта” вплітає й свою квітку в жалібний вінок України на домовину кращої жінки-українки Ганни Кулішевої”.³

Діяльність “Просвіти” викликала занепокоєння у місцевої влади. Спрямована на відродження національної свідомості і української культури, вона суперечила офіційному валуєвському циркуляру 1876р., який заперечував сам факт існування українців як нації. Тому за розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю від 11 травня 1912р. “Просвіта” змушена була припинити свою діяльність. Цьому розпорядженню передувало обшук квартири В. Г. Кравченка в Житомирі на Великій Бердичівській, 101.

Стривожений таким перебігом справ В. Г. Кравченко звертається з листом до одного з почесних членів ТДВ, академіка Петербурзької Академії наук О. О. Шахматова: *“Разрешите обратиться к Вам в тяжелую минуту жизни моей... Я знаю, что Вы интересуетесь моими этнографическими работами (...). Я, как Вам известно, состою председателем этнографической секции “Общества исследователей Волины” и поместил в Т. V трудов этого общества собрание своих этнографических материалов, собранных из уст народа (...). Все изложенное послужило основанием для местных националистов (...) обвинять меня в “украинофильстве” (...). У моей жены, никогда в политику не вмешивающейся, сделан был (...) обыск. Подвергся обыску и я. У меня забрали все мои*

рукописи и дневники, результат моих много-летних работ (...). В жандармском управлении обратили, однако, внимание на найденную у меня брошюру проф. М. С. Грушевского, а также на попавшееся среди моих бумаг мое письмо к сыну, где я описываю мое посещение того же проф. Грушевского в Киеве

(...). Мне было объявлено, что я буду переведен в одну из отдаленных губерний России (...).

Завдяки клопотанню авторитетного "патрона" на певний час вдалося врятувати

Василя Григоровича від заслання. Та все ж у 1914 р. вченого відправили до м. Коврова Володимирської губернії, де він мусив пробути два роки. Відзначимо, що й у далекому Коврові Василь Григорович не сидів склавши руки. Тут ним було зібрано низку "частушок" фабричних робітників.⁷

Ще одного активного члена "Просвіти" письменника Кліма Поліщука у 1915 р. було переведено на службу до Кременецької повітової земської управи.⁶ Постраждав навіть волинський губернатор П. Кутайсов: за ліберальне ставлення до "Просвіти" його звільнили з посади.

Друге народження житомирської "Просвіти" відбулося в ході української національно-демократичної революції 1917 р. Вже 7 березня відбулося перше організаційне засідання, на якому було обрано раду товариства.⁷ 14 березня організацію знову зареєстрували у міській думі. Відновлене товариство з новими силами розгорнуло свою діяльність. В умовах зрусифікованого Житомира "Просвіта" була єдиною інституцією, яка висловила підтримку Українській Центральній Раді і надіслала вітальну телеграму, товариство не стояло осторонь і від політичних питань. Так, на засіданні ради 15 березня було ухвалено послати до Києва на збори Товариства українських поступовців Самійла Підгірського. У червні 1917 р. загальні збори житомирської "Просвіти" підтримали І Універсал Центральної Ради і ухвалили відповідну резолюцію.⁸

Влітку 1917 р. "Просвіта" налічувала 450 членів, мала на території губернії шість філій, бібліотеку, товариство складалося з чотирьох секцій: книжкової, лекційної, артистичної, господарської. Діяльністю "Просвіти" керувала рада, до складу якої входили представники місцевої інтелігенції Євген Ненадкевич (голова), Петро Абрамович (секретар), Микола Хомичевський, Самійло Підгірський, Степан Кушко. Відроджене товариство містилося на Хлібній вулиці, спочатку в будинку № 3, а згодом в № 8. В останньому мешкала родина відомих житомирських культурних діячів, активних членів товариства Гайдаїв.

Як і раніше, в роботі "Просвіти" активну участь брали члени ТДВ: насамперед, В.Г. Кравченко, П.Н. Абрамович, І.І. Смірнов, відомий краєзнавець В.Я. Гнатюк та ін.

Повернувшись до Житомира із заслання, В.Г. Кравченко обіймав різні посади в місцевих органах влади. Сама ж влада в Житомирі протягом 1918–1920 рр. змінювалася немов в калейдоскопі:

з рук в руки вона переходила за цей час 14 разів (!). Василь Григорович знаходив компроміс з радянською владою, але в той же час приймав у себе вдома й самого Симона Петлюру, про що згодом професору не забули нагадати.

Звичайно, буремні роки громадянської війни не сприяли повноцінній науковій діяльності. Але енергія Василя Григоровича не дозволяла йому чекати кращих часів. Про цей період життя і діяльності В. Г. Кравченка дуже яскраво і переконливо розповів його учень Н. К. Дмитрук. *"Він (В. Кравченко – М. К.) член міської ради, і член губпрофкому, і завідувач міського і земського самоврядування під час вигнання німців та гетьмана (...). Взагалі, до громадської праці, як і до наукової. В. Г. ставиться з властивим йому запалом, енергією і самовідданістю. Під час революції, коли ліквідували приватні бібліотеки, коли взагалі гинула сила книг, В. Г., стоявши близько до бібліотечної роботи, разом з тодішнім ректором Волинського ІНО (в Житомирі – М. К.) П. Абрамовичем рятували книжки, переносили на власних спинах, бо засобів не було. У наслідок В. Г. дістав дві пахових варовини (грижі), після того переніс невдалу операцію".."*

24 липня 1920 р. наказом завідуючого Волинською губнаросвітою П. Г. Постоева В. Г. Кравченка було призначено завідувачем етнографічним відділом Волинського центрального музею. Тут на повну потужність розгортається діяльність Василя Григоровича як вченого, дослідника, краєзнавця.

Товариство дослідників Волині спільно з "Просвітою" та Педагогічним товариством за дорученням Волинського губернського земства брало активну участь у підготовці і відкритті першого у краї вищого учбового закладу – Волинського народного університету. Поряд з "Просвітою" та ТДВ, у 1917–1918 рр. Педагогічне товариство відіграло в Житомирі важливу роль у консолідації української ідеї. Його ядро складали члени ТДВ. Серед них такі відомі діячі національного відродження, як П.Н. Абрамович, Д.Ю. Антонов, В.Г. Вікторовський, С.С. Гамченко, В.Г. Кравченко, М. П. Кудрицький, О.О. Фотинський та ін. Всю роботу координували великі патріоти України, відомі вчені-краєзнавці Василь Григорович Кравченко та Орест Оксентійович Фотинський. Під їх керівництвом було розроблено структуру факультетів, навчальні плани, підшукано необхідне приміщення для занять. Російська публічна бібліотека надала аудиторії першим слухачам. Керівництво вузом здійснювала академічна рада, до складу якої увійшли Є.І. Істомін (голова ради), В.В. Пекаренко, В.І. Радивановський (товариш голови) та ін.

Перший вищий навчальний заклад у губернії було відкрито ще за Російської імперії – 3 жовтня 1917 р. Ще через 10 днів у місті відбулися урочистості, присвячені відкриттю Волинського народного університету. Заняття розпочалися на семи факультетах: історико-філологічному, соціально-економічному, юридичному, медичному, фізико-математичному, прикладних наук (політехнікум) та підготовчому.

Головним друкованим органом університету стала газета земства "Волинские народные известия". На її сторінках регулярно друкувалися оголошення і розпорядження навчальної частини, реклама, навчальні програми предметів, методичні матеріали на допомогу слухачам тощо.

До читання лекцій запросили найкращі професорсько-викладацькі сили. Зокрема, історію України і Волині читав О.О. Фотинський, археологію України – О.А. Івановський, етнографію України – В.Г. Кравченко, всесвітню історію – М.Л. Лятошинський, економіку України – О.О. Ржаніцин, українську літературу – В.І. Ілляшевич.¹⁵

На сторінках "Волинских народных известий" викладачі публікували як методичні, так і теоретичні статті. Так, професор О.О. Ржаніцин протягом першого семестру видрукував цикл статей з історії землеволодіння в Україні і на Волині з найдавніших часів до кінця XIX ст.

На початку 1918 р. на допомогу студентам і шкільній молоді, за сприяння губерніяльної шкільної ради, вийшов посібник П. Антоновича "Коротенька історія Волині". Книжка складалась з чотирьох розділів ("Доба Староруська", "Доба Литовська", "Доба Польщі", "Нова доба") і 28 невеличких науково-популярних нарисів з різних аспектів минувшини краю. Книжка стала фактично першим краєзнавчим підручником для потреб освіти, виявилася першою спробою дати систематизовану історію Волині українською мовою. Своє кредо про значення вивчення історії рідного краю для молодого покоління автор висловив у передмові. Ці слова не втратили актуальності й сьогодні: *"Кожний чоловік повинен любити свій рідний край. Коли ж він хоче полюбити його щиро, він мусить не тільки знати свій край таким, яким він є тепер, але повинен знати й його минувшину. Для нас, волянців, повинен бути милим увесь наш український край, де живуть люди, що говорять українською мовою. Але й з того великого милого для нас краю ми повинні виділити край Волинський, як найближчий до нашого серця, нашу рідну Волинь, на якій ми народилися, працюємо та думаємо скласти свої кістки, як склали їх тут наші батьки, діди та прадіди".*

Тим часом політичні й військові події внесли суттєві корективи у мирний ритм життя краю, і Житомира зокрема. Навесні 1918р. Волинський народний університет припинив своє існування. Багато його викладачів 1919 р. зайняли провідні посади у Волинському інституті народної освіти.

Під впливом революційних подій розпочалося й церковне відродження. 23 січня 1918 р. в Житомирі було засновано українську організацію церковного відродження на Волині – "Братство Святого Спаса", серед засновників якого були й члени ТДВ. Членами ініціативної групи були відомі релігійні, громадські і культурні діячі. Серед них член Консисторії Петро Антонович, протоієрей Володимир Вишневецький, священник Никанор Абрамович, пізніше митрополит УАПЦ на еміграції, викладачі Волинської духовної семінарії – Петро Абрамович, Євген Ненадкевич, Михайло Яневич, викладач жіночого епархіального училища Орест Фотинський, голова земської управи Самійло Підгірський та інші.

Загальна мета братства визначалась у зверненні з нагоди його відкриття: "За звичаєм нашим стародавнім, від дідів наших нам заповіданому, в часи страшного лихоліття, знуцання над Церквою нашою Православною, в часи людського недбальства про "єдине на потребу" – засновуємо "Братство Св. Спаса на Волині", – для з'єднання любов'ю духовною віруючих у Христа, для спільної релігійної та культурно-просвітницької праці на рідній ниві...". До завдання Братства входили охорона стародавніх церковних звичаїв, придбання власної братської церкви, заснування шпиталю для старих та немічних, братської школи, друкарні, хору, запровадження церковних відправ українською мовою.

Братство містилося у нижній Христовій церкві в архієрейському домі. Припинило своє існування у 1920 р. після захоплення Житомира поляками.

Таким чином можна констатувати, що частина членів Товариства дослідників Волині поряд з багатогранною науково-краєзнавчою діяльністю, спрямовану на всебічне вивчення історії, природи, етнографії Волині, разом з "Просвітою", іншими громадськими організаціями, на початку XX століття брали активну участь у розвої культурно-національного руху.

Примітки

1. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. "Просвіта" в Житомирі: сторінки історії // Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 21–23.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України в м. Києві). – Ф. 1335. – Оп. 1 – Спр. 974. – Арк. 806 – 806 зв.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 7 зв.
4. Цитуємо за: Захаревич Н. Емпіреї душі // Культура і життя. – 1990. – 17 черв.
5. ДАЖО. – Ф. Р. – 266. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 7.
6. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 3-3 зв.
7. ДАЖО. – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
8. Ibid. – Он. 2. – Спр. 2. – Арк. 8.
9. Савинкова Л. Опальний професор // Голос громадянина (Житомир). – 1991. – № 9. – С. 8.

10. Дмитрук Н. К. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 65–66.
11. ДАЖО. – Ф. Р. – 266. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 6 зв.
12. Баженов Л. В. До історії Волинського народного університету в Житомирі // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1996. – С. 118–119.
13. Волынские народные известия (далі – ВНИ). – Житомир. 1917. – 11 сентября (№ 18); 20 сентября (№ 20).
14. ВНИ. – 1917. – 11 сентября. – С. 2, 15.
15. ВНИ. 1917. – 18 сентября (№ 19). – С. 13; 16 октября (№ 23). – С. 8–9; 30 октября (№ 25). – С. 11–12.
16. Антонович П. Коротенька історія Волині. – Житомир: Волин. Губерн. шкільна рада, 1918.-64с.
17. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Літопис Волині: Наково-популярний збірник волинознавства. – Ч. 17–18. – Вінніпег. – 1992. – С. 10–17.
18. ТОИВ. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С. 19.
19. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 81.

